

Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση

Τόμ. 1 (2004)

4ο Συνέδριο ΕΤΠΕ «Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση»

Ο Οδυσσειακός Νόστος: μια περιπλάνηση στην "οικουμένη" των Ελλήνων θαλασσοπόρων

Κωνσταντίνος Μπάλας

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπάλας Κ. (2026). Ο Οδυσσειακός Νόστος: μια περιπλάνηση στην "οικουμένη" των Ελλήνων θαλασσοπόρων. *Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση*, 1, 085–094. ανακτήθηκε από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/9073>

Ο Οδυσσειακός Νόστος: μια περιπλάνηση στην "οικουμένη" των Ελλήνων θαλασσοπόρων

Κωνσταντίνος Μπάλας
Φιλολόγος – Εκπαιδευτικός
Αθήνα, Ελλάδα
E-mail: kmpalas@ppp.uoa.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο σενάριο αυτό επιχειρείται η προσέγγιση της έννοιας του χώρου στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής θεώρησης (Αρχ. Ελλ. Γραμματεία, Ιστορία, Γεωγραφία) με την υποστήριξη υπολογιστικών εργαλείων (MicroWorlds Pro) που καθιστούν δυνατή τη δόμηση και το χειρισμό αναπαραστάσεων που δίνουν οπτική υπόσταση σε αφηρημένες έννοιες, κάνοντάς τες έτσι προσιτές στους μαθητές. Ως παράδειγμα χρησιμοποιείται ο νόστος του ομηρικού Οδυσσέα, η περιπλάνηση του οποίου παρέχει την ευκαιρία για ενεργητική εξερεύνηση του ευρύτερου μεσογειακού χώρου και περαιτέρω για συσχετίσεις με τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στα αρχαία χρόνια στο ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον της Μεσογείου. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται η μελέτη και χρήση χαρτών, ενός μέσου μελέτης του χώρου και ερμηνείας. Συγκροτείται έτσι ένα μαθησιακό περιβάλλον όπου με την υποστήριξη των παρεχόμενων υπολογιστικών εργαλείων προάγεται η ενεργητική ανακάλυψη και οικοδόμηση της γνώσης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διεπιστημονική προσέγγιση, χώρος, χάρτες, υπολογιστικά εργαλεία προσέγγισης αφηρημένων εννοιών, ενεργητική ανακάλυψη και οικοδόμηση της γνώσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η βασική ιδέα που διέπει το σενάριο είναι να σημειώσουν οι μαθητές στο χάρτη της Μεσογείου τους διαδοχικούς σταθμούς του ταξιδιού του Οδυσσέα από την Τροία μέχρι την Ιθάκη, σύμφωνα με την εγκιβωτισμένη αφήγηση του ήρωα στους "Αλκίνου και Αρήτης απολόγους" (ραψ. 1-μ και η αντίστοιχα) αλλά και του ίδιου του ποιητή (ραψ. ν).

Η δραστηριότητα αυτή των μαθητών δεν προσπαθεί να επαληθεύσει τις θεωρίες που ζητούν – από τα παλιά χρόνια ως σήμερα- να ταυτίσουν τις χώρες, όπου περιπλανήθηκε ο Οδυσσέας, με συγκεκριμένους χώρους (τη Σικελία, την Ιταλία, τη Μάλτα, το Μαρόκο, τη Βόρειο Θάλασσα κλπ.) και που δεν φαίνεται να έχουν καμιά απολύτως επιστημονική βάση (ΙΕΕ, τ. Β'). Απλώς, αν αποβληθούν τα φανταστικά και τερατικά στοιχεία των ιστοριών του Οδυσσέα, διαπιστώνεται ότι αναπαριστούν με ακρίβεια σχεδόν ντοκουμέντου ναυτικές διαδρομές και συνθήκες της εποχής στο ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον της Μεσογείου. Γιατί Μεσόγειος σημαίνει δρόμοι κυρίως δρόμοι του νερού, δρόμοι θαλάσσιοι. Αυτούς τους δρόμους επιχειρεί με αφορμή τον οδυσσειακό πλοο να καταγράψει στο χάρτη η παρούσα δραστηριότητα, προσδοκώντας έτσι να αναδείξει το φαινόμενο της εξάπλωσης και περαιτέρω των σχέσεων των Ελλήνων, σχέσεων εμπορικών, κοινωνικών, ιδεολογικών, τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλους λαούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου.

Για το σκοπό αυτό επιχειρείται μια διεπιστημονική προσέγγιση (Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Αρχαία Ιστορία, Γεωγραφία) με την υποστήριξη του εκπαιδευτικού λογισμικού MicroWorlds Pro, το οποίο παρέχει στους μαθητές εργαλεία για να "οπτικοποιήσουν" την κίνησή τους στο χώρο ή αλλιώς "επί χάρτου", και διαμορφώνεται μια στρατηγική διδασκαλίας που δίνει μικρότερη έμφαση στο περιεχόμενο και περισσότερη στη διαδικασία μάθησης με άμεση συμμετοχή των μαθητών και στόχο όχι τη μεταφορά γνώσης, αλλά την καθοδήγησή τους στην ανακάλυψη σχέσεων με ό,τι τους είναι ήδη γνωστό.

ΣΤΟΧΟΙ

Με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα επιδιώκεται οι μαθητές:

ως προς το γνωστικό αντικείμενο

- να προσεγγίσουν την *Οδύσσεια* ως μια ποιητική γεωγραφία και ως ένα ανθρωπο-γεωγραφικό έπος και να παρακολουθήσουν με αφορμή το νόστο την περιπέτεια ενός αρχετυπικού Έλληνα, που επιβιώνει, επειδή διαθέτει *ευφροία*, *τόλμη* και *τλημοσύνη*
- να "αναγνώσουν" τους απολόγους –την εγκιβωτισμένη αφήγηση των περιπετειών του Οδυσσέα και των συντρόφων του- μέσω της αναπαράστασης στο χάρτη της πορείας του οδυσσειακού νόστου
- να διαπιστώσουν τη σχέση της *Οδύσσειας* με την Ιστορία και ειδικότερα να αναγνωρίσουν ότι στην *Οδύσσεια* είναι αποτυπωμένος ένας ολόκληρος κόσμος που αναφέρεται στον πολιτισμό, στην κοινωνική οργάνωση και στο σύστημα αξιών της γεωμετρικής εποχής
- να γνωρίσουν σημαντικές/χαρακτηριστικές περιοχές και τόπους με τους οποίους συνδέθηκε η ζωή των Ελλήνων, ήδη από τα μινωικά και μυκηναϊκά χρόνια, στο πλαίσιο της γεωγραφικής τους εξάπλωσης (εμπορικές/πολιτι-σμικές επαφές – αποικισμός) στον ευρύτερο ελληνικό και μεσογειακό χώρο
- να ερμηνεύουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του χώρου και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπως επιβάλλεται από τη σχέση Γεωγραφίας και Ιστορίας

ως προς τη χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών

- να προσεγγίσουν ένα ολοκληρωμένο πληροφορικό περιβάλλον γενικής χρήσης που καλλιεργεί σύνθετες δεξιότητες και μαθησιακές τάσεις και επιτρέπει τη διερεύνηση δύσκολων εννοιών
- να ενεργοποιηθούν όχι μόνο γνωστικά, αλλά και ψυχικά και συναισθηματικά από την παιγνιώδη μορφή της εφαρμογής, καθώς έτσι η εκπαιδευτική διαδικασία εμπλουτίζεται με το στοιχείο της διασκέδασης

ως προς τη μαθησιακή διαδικασία

- να ασκήσουν την ικανότητα προσανατολισμού στο χάρτη και προσδιορισμού της γεωγραφικής θέσης ενός τόπου
- να αξιοποιούν το χάρτη όχι μόνο ως ένα μέσο για την αναπαράσταση των φαινομένων του παρελθόντος, για να "δουν" δηλαδή την Ιστορία να γράφεται στο χώρο, αλλά και ως ένα μέσο για την ερμηνεία τους
- να χρησιμοποιήσουν γνώσεις που έχουν αποκτήσει από τα σχολικά μαθήματα της Α.Ε.Γραμματείας, της Ιστορίας και της Γεωγραφίας και να ασκήσουν την αναλυτική τους ικανότητα (: να συσχετίζουν, να συγκρίνουν, να εκτιμούν, να αντιπαραβάλλουν, να αποφασίζουν)
- να καλλιεργήσουν τις εκφραστικές τους δεξιότητες στον προφορικό αλλά και στο γραπτό λόγο και να επικοινωνούν μεταξύ τους οικοδομώντας κώδικες επικοινωνίας ώστε να γίνονται αντιληπτοί από τους άλλους

- να συνεργάζονται μεταξύ τους για την επίτευξη ενός κοινού στόχου αναπτύσσοντας προσωπική και συλλογική ευθύνη ως μέλη μιας ομάδας διαπιστώνοντας έτσι την ανάγκη και τη σημασία της συνεργασίας

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

I. Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία

Η ιδιοτυπία του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας (Α.Ε.Γλ.-Γρ.) είναι ότι μελετά την ανθρώπινη δραστηριότητα, διερευνά και ερμηνεύει την πνευματική δημιουργία των αρχαίων Ελλήνων μέσα από τα έργα της τέχνης του λόγου, τα οποία προσεγγίζει είτε από το πρωτότυπο είτε από μετάφραση. Με την ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων της Α.Ε.Γρ. επιδιώκεται μεταξύ των άλλων οι μαθητές να επικοινωνήσουν με κείμενα που αντιπροσωπεύουν σημαντικές στιγμές της αρχαίας πολιτισμικής δραστηριότητας και παρέχουν τα κύρια σημεία για τη δημιουργία μιας εικόνας αυτού του κόσμου κατά το δυνατόν σφαιρικής, ρεαλιστικής και ελκυστικής, ενδιαφέροντας στο βαθμό που θα συνδέεται και με τη σύγχρονη ζωή και θα συστοιχεί με τις ανάγκες του σημερινού νέου ανθρώπου (Δ.Ε.Π.Π.Σ.- Α.Π.Σ., 2002).

Η μέθοδος διδασκαλίας για να επικοινωνήσουν οι μαθητές με τα κείμενα αυτά είναι η ερμηνευτική, στο πλαίσιο της οποίας το ερμηνευτικό ενδιαφέρον, σύμφωνα με τις πρόσφατες ερμηνευτικές θεωρίες, έχει μετατοπιστεί από το κείμενο στον αναγνώστη, έτσι ώστε η ερμηνευτική προβληματική από ενδοκειμενική που ήταν πάντοτε να γίνει τώρα προσληπτικό πρόβλημα. Επισημαίνεται ότι η φιλολογική ερμηνεία δεν είναι απλή αναγνωστική προσέγγιση του κειμένου. Πρέπει να αξιοποιεί όλους τους διακειμενικούς και εξωκειμενικούς παράγοντες (:λογοτεχνικά και κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα), για να πετύχει την επιστημονική ερμηνεία, που διαφέρει από τις ρομαντικές αναγνώσεις του κειμένου. Η φιλολογική ερμηνεία επιμένει στην αποκάλυψη του νοήματος του κειμένου, το οποίο έχει προσδιοριστεί από τον ίδιο τον συγγραφέα (Βερτσέτης, 2002).

Η ερμηνευτική όμως μέθοδος ενέχει τους εξής κινδύνους:

1. η προβολή των δικών μας νοηματικών δομών σε κάθε εποχή να υπονομεύσει την αποκατάσταση του νοήματος ενός κειμένου
2. η διαμεσολαβητική προσπάθεια του εκπαιδευτικού να μετατραπεί σε κατευθυνόμενη εσωτερίκευση των ερωτήσεων που θέτει στα κείμενα και των απαντήσεων που δίνονται από τους μαθητές

με συνέπεια:

1. να παραβλέπεται το γεγονός ότι σε κάθε κείμενο προβάλλονται οι νοηματικές δομές της εποχής
2. να υπερισχύει η άποψη ότι η μελέτη ενός κειμένου απαιτεί "σωστές" απαντήσεις, πράγμα που σημαίνει ότι οι μαθητές δεν ενθαρρύνονται σε αναζητήσεις νοημάτων, σε επανασημασιοδοτήσεις, τελικά, σε εξερεύνηση του κόσμου και του εαυτού τους

Το τελικό αποτέλεσμα είναι:

1. να καταργούνται οι πολλαπλές αναγνώσεις και ερμηνείες
2. η προσέγγιση των κειμένων να είναι καθαρά "φιλολογική" και να ταυτίζει συχνά την ερμηνεία με την εξήγηση
3. να ενισχύεται η καλλιέργεια του ιδεαλισμού

II. Ιστορία

Η Ιστορία δεν ξετυλίγεται μόνο μέσα στο χρόνο· τοποθετείται ή απλώνεται και μέσα στο χώρο. Τόσο το γεγονός που αναφέρεται σ' ένα άτομο όσο και η αργή ιστορία των ανθρώπινων ομάδων εγγράφονται στο παρελθόν με διπλές και αχώριστες συντεταγμένες· συντεταγμένες χρόνου και συντεταγμένες τόπου ή γεωγραφικού περιβάλλοντος. Αν λοιπόν η χρονολογία είναι το πρώτο και

αναγκαίο θεμέλιο της Ιστορίας, μία στάση ή μία διαδικασία που φέρνει σε επαφή τα ανθρώπινα προβλήματα με τη γη, μέσα στη γεωγραφική πραγματικότητα, δεν είναι λιγότερο απαραίτητη για να συλλάβουμε συγκεκριμένα τα ιστορικά δεδομένα και να αναζητήσουμε σ' αυτά το μερίδιο του περιβάλλοντος (Enc. de la Pleiade, 1989). Κατά συνέπεια οι δομικές έννοιες του χώρου και του χρόνου επιτρέπουν τη δημιουργία ενός συνεκτικού πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούμε να εντάξουμε και να ερμηνεύσουμε ένα πλήθος γεγονότων. Ωστόσο, η εποπτεία και η κατανόηση των γεγονότων μέσα στο χωροχρονικό τους πλαίσιο αποτελεί μία από τις κυριότερες αδυναμίες της σχολικής Ιστορίας. Συμβαίνει το παράδοξο, η χρήση εννοιών χώρου και χρόνου αντί να δημιουργεί γνωστικές δομές που συντελούν στη συνοχή της ιστορικής γνώσης, να συμβάλλει αντίθετα στην κατάρτιση της.

Ειδικότερα, ο χώρος, ως ερμηνευτικός για τις δραστηριότητες των ανθρώπων παράγοντας, είναι μια ιδιαίτερα παραμελημένη από τη σχολική Ιστορία διάσταση, καθώς ο λόγος –το γραπτό κείμενο και ο προφορικός λόγος- κυριαρχεί ως μέσο αναπαράστασης της ιστορικής πληροφορίας· συχνά όμως το πλήθος και η πολυπλοκότητα των γεγονότων κάνει τη γεγονοτογραφική προσέγγιση φανερά ακατάλληλη για την εκμάθησή τους και ακόμα περισσότερο για την κατανόησή τους (π.χ. στην Αρχαία Ιστορία δημιουργείται η εντύπωση χρονολογικής διαδοχής των λαών της Μεσογείου, που όμως για μεγάλα διαστήματα συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν). Στην οργάνωση του σχολικού μαθήματος της Ιστορίας οι αναφορές στον ιστορικό χώρο περιορίζονται στη χρήση γεωγραφικών κριτηρίων για την κατάρτιση σε διδακτικές ενότητες (π.χ. η διάκριση ευρωπαϊκής και ελληνικής ιστορίας)· η κατάρτιση όμως σε κεφάλαια δημιουργεί συχνά χρονικές ανακολουθίες και έλλειψη αλληλουχίας στη διαδοχή των ενοτήτων, συντείνοντας στην αποσπασματικότητα (Δημαράκη, 2002).

III. Η Γεωγραφία

Βασικό αντικείμενο του μαθήματος της Γεωγραφίας είναι η μελέτη των μορφολογικών και λειτουργικών χαρακτηριστικών του χώρου και η οργάνωση και κατανομή των ανθρώπων και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα σ' αυτόν. Η σύγχρονη Γεωγραφία βρίσκεται στο σημείο τομής των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών με συνέπεια η μελέτη των γεωγραφικών θεμάτων να απαιτεί μια συνθετική, διεπιστημονική προσέγγιση. Το γεγονός αυτό δημιουργεί αρκετά προβλήματα στη σχολική πράξη. Ενδεικτικά, η "φυσιογνωστική", "στατική" μελέτη του χώρου είναι σχετικά εύκολη στο μεγαλύτερο μέρος της, γιατί βασίζεται σε σταθερούς φυσικούς κανόνες και μπορεί να αναχθεί στη διαδικασία "παρατήρηση – αίτιο – αποτέλεσμα". Αντίθετα, η σύνδεση του χώρου με την ανθρώπινη ζωή και δραστηριότητα δεν επιδέχεται μονοσήμαντες ντετερμινιστικές ερμηνείες και προϋποθέτει ικανότητα αντίληψης των δυναμικών μεταβολών, η οποία αναπτύσσεται σε ικανοποιητικό βαθμό μετά το 11^ο-12^ο έτος της ηλικίας. Προκειμένου λοιπόν ο χώρος να αποτελέσει πεδίο αγωγής απαιτείται η οργάνωση παιδαγωγικών δραστηριοτήτων που αναδεικνύουν τα μορφολογικά, λειτουργικά και πολιτισμικά γνωρίσματά του και είναι προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες των μαθητών (Δημητριάδου, 2002). Το σημαντικό είναι να μάθουμε τον πραγματικό βαθμό των γεωγραφικών επιδράσεων και των ανθρώπινων αντιδράσεων στο ζετύλιγμα της Ιστορίας (Enc. de la Pleiade, 1989).

Τα παραπάνω περιγραφόμενα ζητήματα προσπαθεί να αντιμετωπίσει η παρούσα δραστηριότητα προτείνοντας, μέσω του οδυσσειακού πλοου, μια διεπιστημονική προσέγγιση στο φαινόμενο της εμπορικής-αποικιακής εξάπλωσης και των σχέσεων των Ελλήνων με τους άλλους λαούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου. Η δραστηριότητα εστιάζει στη χρήση και μελέτη χαρτών, αυτού του πολύτιμου για τη μελέτη του χώρου εργαλείου, με την υποστήριξη του εκπαιδευτικού λογισμικού MicroWorlds Pro· η μελέτη του χώρου έχει ουσιαστική σημασία γιατί ισοδυναμεί με την κατανόηση του "καμβά" πάνω στον οποίο οι άνθρωποι εκδηλώνουν τις δραστηριότητές τους· έτσι ο χάρτης αναδεικνύεται σε ένα μέσο έρευνας ή ερμηνείας.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Η επίτευξη των διδακτικών στόχων που ορίζονται από το προτεινόμενο σενάριο επιβάλλουν την **εφαρμογή από τον εκπαιδευτικό ενεργητικών μεθόδων διδασκαλίας**, όπου κυριαρχεί η **ενεργητική ανακάλυψη και οικοδόμηση της γνώσης** και όχι η στείρα και παθητική αναπαραγωγή της, **στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής προσέγγισης**, όπου γίνεται προσπάθεια κατανόησης, σύνδεσης και συσχέτισης βασικών εννοιών και γνωστικών στοιχείων από τα μαθήματα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, της Αρχαίας Ιστορίας και της Γεωγραφίας με **στόχο την παραγωγή συνδυαστικής γνώσης**.

Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται η **χρήση και η μελέτη των χαρτών** εκ μέρους των μαθητών, με την οποία ανακαλούν και συσχετίζουν *ιστορικές και γεωγραφικές γνώσεις* και περαιτέρω αναπτύσσουν την *κριτική τους σκέψη*. Ειδικότερα, η εστίαση στη χρήση και στη μελέτη χαρτών, όχι μόνο προάγει τη δεξιότητα χρήσης ενός πολύτιμου για τη μελέτη του χώρου εργαλείου, αλλά φέρνει το μαθητή σε επαφή με τη συμβολική αναπαράσταση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Μέσα στο περιβάλλον αυτό ο μαθητής, ως άλλος Οδυσσεύς, με την υποστήριξη των παρεχόμενων από το λογισμικό MicroWorlds Pro εργαλείων, χαράσσει τις δικές του διαδρομές, δημιουργεί δηλαδή τη δική του αναπαράσταση, ένα "ίχνος" της γνωστικής διεργασίας, που αποτελεί εξωτερικευση της σκέψης ώστε να είναι ορατή και στον ίδιο το δημιουργό της αλλά και στους άλλους, ένα κοινό αντικείμενο διαλόγου και αναστοχασμού (Δημαράκη, 2002). Οι δημιουργοί της αναπαράστασης μπορούν να τη διατρέξουν εντοπίζοντας σφάλματα και κενά. Μπορούν να την παρουσιάσουν στο δάσκαλο ή στους συμμαθητές τους εξηγώντας την ιστορική αντίληψη που έχουν διαμορφώσει. Αυτοί με τη σειρά τους μπορούν να την επιθεωρήσουν ζητώντας διευκρινήσεις ή προβάλλοντας ενστάσεις. Η δυνατότητα χειρισμού της αναπαράστασης επιτρέπει αναθεωρήσεις και διορθώσεις και διευκολύνει τη μετάβαση από τη διερεύνηση των παρεχόμενων στοιχείων στη σύνθεση μιας ερμηνείας. Τελικά, ο χάρτης απαντώντας στην ερώτηση "πού" μπορεί να υποβάλει στοιχεία απάντησης στις ερωτήσεις "πώς" και "γιατί". Είναι δηλαδή και ένα μέσο έρευνας ή ερμηνείας (Enc. de la Pleiade, 1989). Αποδεικνύεται επομένως ότι **η δυνατότητα των αναπαραστάσεων να δίνουν οπτική υπόσταση σε αφηρημένες έννοιες** (στην προκειμένη περίπτωση στην έννοια του χώρου), **κάνοντάς τες έτσι προσιτές στους μαθητές, είναι σημαντική** αυτό όμως που κυρίως διαφοροποιεί τις σύγχρονες τεχνολογίες από τα παραδοσιακά εποπτικά μέσα είναι ο δυναμικός χαρακτήρας των αναπαραστάσεων, δηλαδή οι δυνατότητες δόμησης και χειρισμού τους που προσφέρουν στους μαθητές, πράγμα που καθιστά το εννοιολογικό τους υπόβαθρο εργαλείο κατανόησης στην προσέγγιση του γνωστικού υλικού από τους μαθητές (Δημαράκη, 2002). Η προσπάθεια για κατανόηση των εννοιών και η μετέπειτα χρησιμοποίησή αυτής της γνώσης για ένα συγκεκριμένο σκοπό (π.χ. για την προσέγγιση του φαινομένου της γεωγραφικής εξάπλωσης των Ελλήνων στη Μεσόγειο) είναι ζωτικής σημασίας από παιδαγωγική άποψη, εφόσον με τον τρόπο αυτό η γνώση είναι το προϊόν της κατανόησης της βασικής έννοιας και όχι το προϊόν αποστήθισης του ορισμού της έννοιας.

Διαμορφώνεται λοιπόν μια στρατηγική διδασκαλίας που δίνει μικρότερη έμφαση στο περιεχόμενο και περισσότερη στη διαδικασία μάθησης με άμεση συμμετοχή των μαθητών. Διδακτικές δραστηριότητες οι οποίες σχεδιάζονται με αυτόν το στόχο βασίζονται στην ιδέα της κοινωνικής-διδακτικής διαμεσολάβησης, δηλαδή στην παραδοχή ότι η μάθηση ως κατεξοχήν κοινωνικό φαινόμενο μπορεί να βασιστεί στη σχεδιασμένη αλληλεπίδραση διδασκόντων και διδασκόμενων. Η αλληλεπίδραση αυτή δεν έχει ως στόχο τη μεταφορά γνώσης, αλλά τη δημιουργία συγκρούσεων με τους προϋπάρχοντες συλλογισμούς και τις αναπαραστάσεις και την καθοδήγηση των μαθητών στην ανακάλυψη σχέσεων με ό,τι τους είναι ήδη γνωστό. **Ο εκπαιδευτικός διαδραματίζει ενεργητικό, κατευθυντήριο ρόλο** στην παιδαγωγική

αλληλεπίδραση, όχι αυθαίρετα και δεσποτικά, αλλά με βάση τα αναπτυσσόμενα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των μαθητών του· **οι μαθητές αντιμετωπίζουν τη μάθηση με έναν περισσότερο υπεύθυνο, ενεργητικό και διερευνητικό τρόπο.**

Μια τέτοια ενεργητική μέθοδος διδασκαλίας και μάθησης είναι δυνατόν να εφαρμοστεί τόσο στην ατομική όσο και στην **ομαδική μελέτη**· η τελευταία συνιστάται στην περίπτωση τάξεων με μαθητές διαφορετικών επιπέδων, εφόσον κάθε μαθητής συμμετέχει στην όλη διαδικασία σύμφωνα με τις προσωπικές του ικανότητες, στάσεις και στυλ μάθησης. Οι συνεργαζόμενοι μαθητές στα πλαίσια της ομαδικής προσπάθειας χρησιμοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό ανώτερες δεξιότητες και στρατηγικές λογικής επεξεργασίας του μαθησιακού υλικού απ' ό,τι μαθητές τάξεων με ανταγωνιστικό ή ατομικό τρόπο οργάνωσης της διδασκαλίας. Τέτοιες είναι οι δεξιότητες οργάνωσης και ανάλυσης, η παράλληλη χρήση πολλών μεθόδων διερεύνησης και επαλήθευσης, καθώς και η χρήση ποικίλων τρόπων οργάνωσης της εμπειρίας για την αποφυγή επαναλήψεων και λαθών, που είχαν γίνει κατά το παρελθόν. Τέλος, οι συνεργαζόμενοι μαθητές αναπτύσσουν σε μεγαλύτερο βαθμό την κριτική σκέψη και την ικανότητα να αναλύουν, να αξιολογούν και να επιλέγουν από τις συχνά αντίθετες και αλληλοσυγκρουόμενες ιδέες, πληροφορίες, μεθόδους, στάσεις κλπ., που προτείνονται, εκείνες που θα βοηθήσουν αποτελεσματικότερα στην επίτευξη του κοινού σκοπού (Ματσαγγούρας, 2000). Στην προτεινόμενη δραστηριότητα οι μαθητές εργάζονται σε **ομάδες των 3 ατόμων**. Για να εξασφαλιστεί η στήριξη και για να αναβαθμιστεί ποιοτικά και ποσοτικά ο χρόνος ενεργητικής συμμετοχής στο μάθημα των αδύνατων μαθητών, που συνήθως παραμένουν στην παραδοσιακή τάξη απομονωμένοι, συνιστάται η **δημιουργία ανομοιογενών ομάδων** με επιλογή των μαθητών από το δάσκαλο, ο οποίος, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατόν, λαμβάνει υπόψη του και τις προτιμήσεις των μαθητών, όπως αυτές αποτυπώνονται με τη βοήθεια του κοινωνιογράμματος. Προβλέπονται **ρόλοι διαφορετικοί και εναλλασσόμενοι**: του εκπροσώπου-συντονιστή της ομάδας για την επικοινωνία με τον διδάσκοντα και τις άλλες ομάδες, του γραμματέα για την καταγραφή των παρατηρήσεων των μελών της ομάδας στη διάρκεια της διερεύνησης και του χειριστή του Η/Υ.

Το διδακτικό υλικό περιλαμβάνει δύο χάρτες της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου, ένα πληροφοριακό κείμενο (ενεργοποιείται με το κουμπί ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ) που καθοδηγεί το μαθητή για τον προσδιορισμό της γεωγραφικής θέσης των τόπων από τους οποίους διήλθε ο Οδυσσεύς και μία σειρά από δεσμούς (ενεργοποιούνται με τα κουμπιά "Χάρτες", "Μινωικά", Μυκηναϊκά", "Γεωμ.Χρόνια:Εμπόριο", "Γεωμ.Χρόνια:Αποικισμός", "Αρχ.Χρόνια:Αποικισμός") για την προβολή ιστοσελίδων με γεωγραφικές/ιστορικές πληροφορίες.

Η διδακτική διαδικασία προβλέπεται να ολοκληρωθεί σε 3 φάσεις.

Φάση 1^η: Το ερώτημα

Στη φάση αυτή ο εκπαιδευτικός, αφού ολοκληρώσει και από τη ραψωδία ν τη διδασκαλία των στίχων 1-139, μπορεί να ζητήσει από τους μαθητές του να υλοποιήσουν στο σχολικό εργαστήριο την παρακάτω δραστηριότητα:

"Σημειώστε στο χάρτη της Μεσογείου τους διαδοχικούς σταθμούς του ταξιδιού του Οδυσσέα από την Τροία μέχρι την Ιθάκη και περιγράψτε με συντομία τις περιπέτειες του ήρωα και των συντρόφων του σε κάθε τόπο"

Δεδομένου ότι για ένα μαθητή στην (προ)εφηβική ηλικία μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επίτευξη ενός εκπαιδευτικού στόχου δεν ανάγεται στα κύρια ενδιαφέροντά του, η ικανοποίηση που προκύπτει από μία ξεχωριστή και όχι καθημερινή δραστηριότητα μπορεί να διευκολύνει αποφασιστικά τις μαθησιακές διαδικασίες. Είναι λοιπόν ενίστε σκόπιμο οι εκπαιδευτικοί στόχοι να εκπληρώνονται τελικά ως δευτερεύουσες διαδικασίες, μέσω μίας άλλης πρωτεύουσας διαδικασίας (όπως η πλοήγηση και δράση σε ένα περιβάλλον προσομοίωσης), η οποία όμως

παρουσιάζει περισσότερο ενδιαφέρον για το μαθητή. Βασικός σκοπός λοιπόν του εκπαιδευτικού πρέπει να είναι η προσέλκυση του ενδιαφέροντος και η δημιουργία κινήτρων μάθησης στους μαθητές· και αυτό μπορεί να το πετύχει με το να αναφερθεί σε μια κατάσταση όσο γίνεται πιο ελκυστική και ενδιαφέρουσα για τους μαθητές, μια κατάσταση που να εξάπτει κατά το δυνατόν τη φαντασία τους π.χ. να αναλάβουν ως άλλοι *οδυσσείς* ή ως *σύγχρονοι ιστιοπλόοι*, στο πλαίσιο ενός εξερευνητικού ταξιδιού στα ίχνη του Οδυσσέα, να χαράζουν πορείες και να αναζητήσουν τόπους στο χάρτη της Μεσογείου. Για το "νοητικό" αυτό ταξίδι τους θα απαιτηθούν για το σχεδιασμό και την πραγματοποίησή του τα αναγκαία μέσα. Ως μέσο λοιπόν για την υλοποίηση της δραστηριότητας ο εκπαιδευτικός προτείνει στους μαθητές τη χρήση του μικρόκοσμου *odysseia*, βασισμένου στο περιβάλλον του εκπαιδευτικού λογισμικού MicroWorlds Pro· παρουσιάζει και περιγράφει με συντομία το περιβάλλον εργασίας (χάρτες, χελώνα, πλαίσια κειμένου, μεταβολείς, κουμπιά για την κίνηση της χελώνας, την εναλλαγή των χαρτών, την εμφάνιση-απόκρυψη των κειμένων, την προβολή ιστοσελίδων) και παρέχει οδηγίες για τη χρήση του στους μαθητές (μπορεί να αξιοποιηθεί και το κείμενο που ενεργοποιείται με το κουμπί "ΟΔΗΓΙΕΣ" του λογισμικού). Τέλος, κατανέμει τους μαθητές σε ομάδες, όπως έχει περιγραφεί πιο πάνω, και τους εξηγεί τον τρόπο εργασίας για την υλοποίηση της δραστηριότητας.

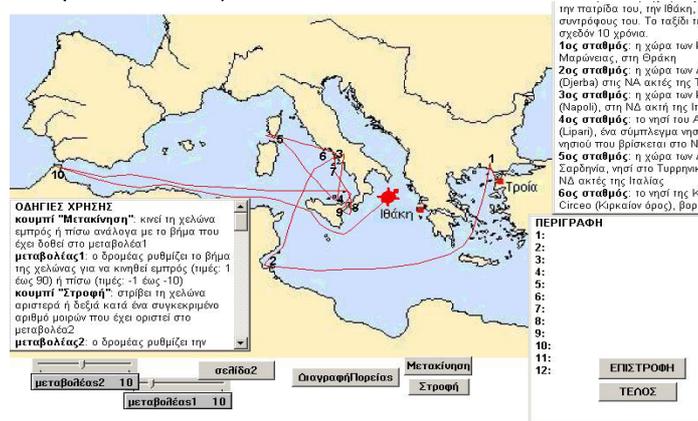
Φάση 2^η: Η έρευνα

Ο χειριστής Η/Υ κάθε ομάδας, χρησιμοποιώντας τα κουμπιά "Μετακίνηση" και "Στροφή" και ρυθμίζοντας τους μεταβολείς 1 και 2 για το βήμα και την κατεύθυνση της χελώνας, κατευθύνει τη χελώνα σε συγκεκριμένο τόπο, αξιοποιώντας σε συνεργασία με τα άλλα μέλη της ομάδας:

1. την εγκιβωτισμένη αφήγηση του ήρωα στους "Αλκίνου και Αρήτης απολόγους" (ραψ. ι-μ και η αντίστοιχα) αλλά και του ίδιου του ποιητή (ραψ. ν) με τα όποια ιστορικά ή γεωγραφικά στοιχεία
2. το κείμενο "ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ" για τον προσδιορισμό της γεωγραφικής θέσης των τόπων, ενώ για σχετική βοήθεια την ιστοσελίδα <http://plasma.nationalgeographic.com/mapmachine/plates.html?id=5300> (ενεργοποιείται με το κουμπί "Χάρτες")
3. το χάρτη της σελίδας 2 του λογισμικού, όπου σημειώνονται οι κύριες ελληνικές αποικίες και οι θαλάσσιοι δρόμοι που ακολουθούσαν οι Έλληνες ναυτικοί ήδη από το 2000 π.Χ., αλλά και τους χάρτες στο Παράρτημα του σχολικού εγχειριδίου *Ομηρικά Έπη 1: Ομήρου Οδύσσεια*
4. το σχολικό εγχειρίδιο *Ιστορία των Αρχαίων Χρόνων*, τις ιστοσελίδες <http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/economy/index2.html>, <http://www.fhw.gr/chronos/02/mainland/gr/mg/economy/trade/index.html>, <http://www.fhw.gr/chronos/03/gr/politics/dories/index5.html>, <http://www.fhw.gr/chronos/03/gr/economy/antallages/index2.html>, <http://www.fhw.gr/chronos/04/gr/economy/index.html> (ενεργοποιούνται με τα κουμπιά "Μινωικά", "Μυκηναϊκά", "Γεωμ.Χρόνια:Αποικισμός", "Γεωμ.Χρόνια:Εμπόριο", "Αρχ.Χρόνια:Αποικισμός" αντίστοιχα) και γενικότερα τις ιστορικές τους γνώσεις για την εξάπλωση των Ελλήνων στη Μεσόγειο κατά τη μινωϊκή, μυκηναϊκή, γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή (2000-500 π.Χ.)

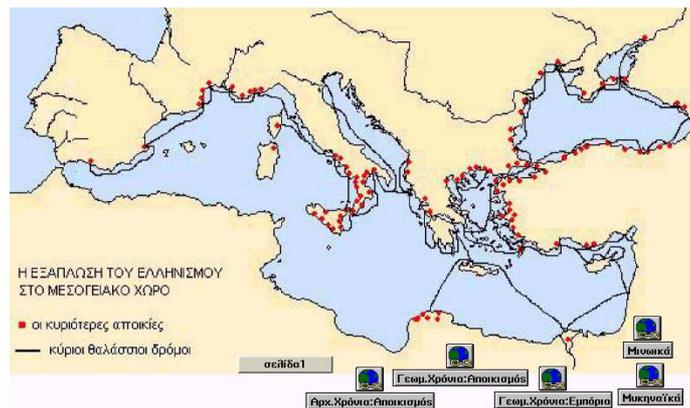
Οι μαθητές επισημαίνουν τη θέση του τόπου με έναν αριθμό (βλ. "ΟΔΗΓΙΕΣ" στο μικρόκοσμο) ακολουθώντας την αρίθμηση του κειμένου "ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ" και στη συνέχεια συνθέτουν από κοινού ένα σύντομο περιγραφικό κείμενο που αναφέρεται στις περιπέτειες του Οδυσσέα και των συντρόφων του στο συγκεκριμένο τόπο, το οποίο καταγράφει ο γραμματέας της ομάδας είτε στο πλαίσιο κειμένου που εμφανίζεται με το κουμπί "ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ" είτε σε έντυπο Φύλλο Εργασίας. Η διαδικασία επαναλαμβάνεται για τον προσδιορισμό της γεωγραφικής θέσης του επόμενου

σταθμού της περιπλάνησης του Οδυσσέα, σύμφωνα πάντα με τη χρονική διαδοχή των γεγονότων που ορίζεται στο κείμενο των απολόγων.

Σχήμα 1: Η "περιπλάνηση" του Οδυσσέα

Τελικά, η συσχέτιση, στην οποία προβαίνουν οι μαθητές, του οδυσσειακού νόστου με της ναυτικές πορείες και τα ιστορικά δεδομένα μιας εκτεταμένης χρονικά ιστορικής περιόδου συναρτούν τη δραστηριότητα με το φαινόμενο της εμπορικής-αποικιακής εξάπλωσης και των σχέσεων των Ελλήνων με άλλους λαούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου, ενώ παρέχεται η δυνατότητα, σε περίπτωση επέκτασης της δραστηριότητας, για ειδικότερη ενασχόληση των μαθητών με το φαινόμενο αυτό.

Σχήμα 2: Εξάπλωση και ναυτικές πορείες των Ελλήνων στη Μεσόγειο (2000-500 π.Χ.)

Φάση 3η: Παρουσίαση - Αξιολόγηση Εργασίας

Η παρουσίαση των εργασιών (ο χάρτης της σελίδας1 του μικρόκοσμου όπου έχουν επισημανθεί η πορεία και οι τόποι της περιπλάνησης του Οδυσσέα και τα σχετικά κείμενα) γίνεται από τον εκπρόσωπο κάθε ομάδας (για την παρουσίαση οι μαθητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν το Power Point): η ομάδα πρέπει να μπορεί να εξηγήσει και να υποστηρίξει την αντίληψη που έχει συν-διαμορφώσει, πολύ περισσότερο όταν ο δάσκαλος ή οι συμμαθητές τους ζητήσουν διευκρινήσεις

ή προβάλλουν ενστάσεις. Τέλος, ακολουθεί συζήτηση στο πλαίσιο της οποίας ο εκπαιδευτικός καλεί τις ομάδες να εκφράσουν τις εντυπώσεις και τις απόψεις τους από το συγκεκριμένο τρόπο εργασίας με το μικρόκοσμο στο πλαίσιο της ομάδας (διαδικασίες που τους διευκόλυναν στην έρευνά τους, δυσκολίες που αντιμετώπισαν, προβλήματα συνεργασίας κλπ.).

Στην ακαδημαϊκή και λειτουργική αξιολόγηση πρέπει να συμμετέχουν τόσο ο διδάσκων όσο και οι μαθητές· τα κριτήρια και οι διαδικασίες αξιολόγησης πρέπει να είναι σαφή και γνωστά στους μαθητές εκ των προτέρων (Ματσαγγούρας, 2000).

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

1. "MicroWorlds Pro"

Το MicroWorlds Pro συνιστά ένα πληροφορικό περιβάλλον διερευνητικής μάθησης που προσφέρεται για τη σύνθεση εκπαιδευτικών μικρόκοσμων (εστιασμένων εφαρμογών) που καλλιεργούν σύνθετες δεξιότητες και μαθησιακές τάσεις και επιτρέπουν τη διερεύνηση δύσκολων εννοιών, φαινομένων, υποθέσεων και συσχετισμών. Ιδέες εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε λογισμικό, στη μορφή μικρόκοσμων που αξιοποιούν τη γλώσσα προγραμματισμού Logo, μια γλώσσα που σχεδιάστηκε εξ αρχής για την εκπαίδευση με παιδαγωγικές προδιαγραφές (Papert, 1980). Το εκπαιδευτικό λογισμικό MicroWorlds Pro μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον εκπαιδευτικό είτε ως σχεδιαστικό πακέτο χωρίς να χρειάζεται καθόλου προγραμματισμός είτε ως πολυμεσικό περιβάλλον παρουσιάσεων με χρήση στοιχειωδών εντολών είτε ως περιβάλλον επικεντρωμένο σε δραστηριότητες διεπιστημονικού-διαθεματικού χαρακτήρα με προγραμματισμό.

Στην προκειμένη περίπτωση το περιβάλλον MicroWorlds Pro έχει χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη του μικρόκοσμου *odysseia*, ο οποίος, μέσω του οδυσσειακού πλου, υποστηρίζει μια διεπιστημονική προσέγγιση για τη μελέτη του φαινομένου της εμπορικής-αποικιακής εξάπλωσης και των σχέσεων των Ελλήνων με τους άλλους λαούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου. Στο περιβάλλον αυτό προωθείται η διερευνητική - ανακαλυπτική μάθηση και η αυτενέργεια των μαθητών στο πλαίσιο ενός παιχνιδιού που μεγιστοποιεί το ενδιαφέρον και ενεργοποιεί όχι μόνο τις γνωστικές αλλά και τις ψυχικές και συναισθηματικές δυνάμεις τους.

Ο μικρόκοσμος *odysseia* περιέχει 2 σελίδες/επιφάνειες εργασίας

- Η σελίδα 1 περιλαμβάνει:
 1. χάρτη της Μεσογείου
 2. μία χελώνα
 3. τα κουμπιά "Μετακίνηση" και "Στροφή" για την κίνηση της χελώνας
 4. δύο μεταβολείς, μεταβολέας1 και μεταβολέας2, συνδεδεμένους με τα κουμπιά "Μετακίνηση" και "Στροφή" αντίστοιχα, με τους οποίους οι μαθητές ορίζουν το βήμα και τη γωνία στροφής της χελώνας
 5. το κουμπί "ΔιαγραφήΠορείας" για διορθώσεις στην πορεία ή σβήσιμο του ίχνους της χελώνας
 6. το κουμπί "ΟΔΗΓΙΕΣ/ΚΛΕΙΣΙΜΟ" που εμφανίζει/αποκρύβει ένα πλαίσιο κειμένου που δίνει στους μαθητές οδηγίες χρήσης του μικρόκοσμου
 7. το κουμπί "ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ/ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ" που εμφανίζει/αποκρύβει ένα πλαίσιο κειμένου που δίνει στους μαθητές την πορεία του Οδυσσέα από την Τροία μέχρι την Ιθάκη παρέχοντας τα απαραίτητα στοιχεία για τον εντοπισμό της γεωγραφικής θέσης των τόπων της περιπλάνησής του
 8. το κουμπί "ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ/ΤΕΛΟΣ" που εμφανίζει/αποκρύβει ένα πλαίσιο κειμένου όπου οι μαθητές γράφουν το κείμενό τους
 9. το κουμπί "σελίδα2" για την εμφάνιση της σελίδας 2 του μικρόκοσμου

10. το κουμπί "Χάρτες" για την προβολή ιστοσελίδας που εμφανίζει σύγχρονο χάρτη της Ευρώπης όπου με την αξιοποίηση των παρεχόμενων εργαλείων διευκολύνεται ο ακριβής εντοπισμός της γεωγραφικής θέσης ενός τόπου
 - Η σελίδα2 περιλαμβάνει:
 1. χάρτη της Μεσογείου με σημειωμένες τις κυριότερες ελληνικές αποικίες και τους θαλάσσιους δρόμους
 2. το κουμπί "σελίδα1" για την εμφάνιση της σελίδας 1 του μικρόκοσμου
 3. τα κουμπιά "Μινωικά", "Μυκηναϊκά", "Γεωμ.Χρόνια: Εμπόριο", "Γεωμ.Χρόνια: Αποικισμός", "Αρχ.Χρόνια: Αποικισμός" για την προβολή ιστοσελίδων με ιστορικές πληροφορίες για την εμπορική και αποικιακή εξάπλωση και τις σχέσεις των Ελλήνων με τους άλλους λαούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου

Τέλος, η χρήση του μικρόκοσμου *odysseia* αναμένεται να βοηθήσει τους μαθητές στη διευθέτηση συγκεκριμένων μαθησιακών δυσκολιών. Ειδικότερα:

- η δυναμική κίνηση της χελώνας στην επιφάνεια του χάρτη ασκεί στους μαθητές την ικανότητα προσανατολισμού στο χάρτη και προσδιορισμού της γεωγραφικής θέσης ενός τόπου
- για την ουσιαστική κατανόηση εκ μέρους των μαθητών της έννοιας του χώρου (γεωγραφικού και ιστορικού), η δυνατότητα που προσφέρει το εργαλείο στους μαθητές για δόμηση και χειρισμό αναπαραστάσεων που δίνουν οπτική υπόσταση σε αφηρημένες έννοιες, κάνοντάς τες έτσι προσιτές στους μαθητές, κρίνεται σημαντική· η προσέγγιση αυτή ανήκει στην ερευνητική παράδοση που θέλει τα υπολογιστικά εργαλεία στην εκπαίδευση *νοητικά εργαλεία (cognitive tools* LaJoie & Derry, 1993), εργαλεία δηλαδή που αισθητοποιούν τις διαδικασίες αναλυτικής σκέψης, βοηθώντας έτσι τους μαθητές να κάνουν τη σκέψη τους αντικείμενο διαλόγου και να αναπτύξουν πιο σύνθετους συλλογισμούς (Δημαράκη, 2002).

2. "MS Internet Explorer"

Αξιοποιείται από τους μαθητές για τη συλλογή στοιχείων από το διαδίκτυο

3. "MS Power Point"

Αξιοποιείται από τους μαθητές για την παρουσίαση της εργασίας τους

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βερτσέτης, Α. (2002), *Διδακτική της Αρχαίας Γραμματείας*, Γ' εκδ. Αθήνα
 Δ.Ε.Π.Π.Σ.- Α.Π.Σ. Υποχρεωτικής Εκπ/σης (2002), τομ. Α', ΥΠΕΠΘ, Π.Ι., Αθήνα
 Δημαράκη, Ε. (2002), *Δυναμικές αναπαραστάσεις για τη διερεύνηση στην Ιστορία*, Νοητικά Εργαλεία και Πληροφοριακά Μέσα: Παιδαγωγική Αξιοποίηση της Σύγχρονης Τεχνολογίας για τη Μετεξέλιξη της Εκπαιδευτικής Πρακτικής (επιμ. Κυνηγός Χ. & Δημαράκη Ε.), σ. 369-392, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
 Δημητριάδου, Κ. (2002), *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία*, εκδ. Αφων Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
 Encyclopedie de la Pleiade (1989), *Ιστορία και μέθοδοί της* (επιμ. Samaran Ch., μτφ. Στεφανάκη Ε.), τομ. Α' "Γενικά προβλήματα", σ. 108, 112-115, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα
 Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1971), τομ. Β', σ. 170, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
 LaJoie, S.P. & Derry, S.J. (eds) (1993) *Computers as cognitive tools*, NJ, Lawrence Erlbaum
 Ματσαγούρας, Η. (2000), *Στρατηγικές Διδασκαλίας: η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα
 Papert, S. (1980) *Νοητικές Θύελλες: παιδιά, ηλεκτρονικοί υπολογιστές και δυναμικές ιδέες*. Τα πάντα γύρω από τη Logo, μτφ. Α. Σταματίου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991